

Ədatlar fikrin məntiqi cəhətdən qurulmasında əsas vasitələrdən biri kimi (M. P. Vaqif qoşmalarının materialları əsasında)

Sultan Seyidova

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
BDU-nun dosenti*

E-mail: sultan@seyidli.com

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. Ə.H. Cavadov,
filol.ü.f.d., dos. R.İ. Quliyeva

Açar sözlər: Vaqif poeziyası, qoşmalar, ədatlar, fikrin məntiqi cəhətdən qurulması, bədii vasitələr

Ключевые слова: поэзия Вагифа, гошма, частицы, логическое построение мысли, художественные средства

Key words: Vagif's poetry, goshma, particles, logical structure of thought, artistic means

Yazılı və şifahi nitqdə fikrin məntiqi cəhətdən qurulmasında, ifadənin səlisləşməsində, sözə və cümləyə məna incəlikləri gətirməkdə ədatların rolu böyükdür. Vaxtilə “ədat” termini altında, demək olar ki, bütün köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulurdu. Bu köməkçi nitq hissəsi vaxtilə F.R.Zeynalovun “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri” adlı ciddi elmi əsərin bir hissəsi kimi işlədilmişdir (Zeynalov, 1971:166-256). Dilçilik ədəbiyyatında ədatlar barədə bir sıra mübahisə doğuran fikirlər vardır: ədatların yaratdıqları məna çalarlarına görə bölgüsü, modal ədatlar məsələsi, əslində ədat olmayan üsürlərin ədatlara daxil edilməsi və s. (Müasir Azərbaycan dili, 1980: 448). Prof. M. Hüseynzadə ədatların nitqdəki rolundan danışarkən yazır: “Bunlar cümləyə, yaxud aid olduğu sözə elə bir incəlik verir ki, dinləyicinin diqqəti nəzərdə tutulan cəhətə cəlb olunur. Ədatların bir qisminə modallıq qabarıq şəkildə özünü göstərir” (Hüseynzadə, 2007: 245).

Nitq mədəniyyətindən danışan mütəxəssislər də, ədatların nitqdəki roluna xüsusi fikir vermiş, onların bu sahədə digər köməkçi nitq hissələrini “qabaqladığını” nəzərə çatdırmışdılar: “Ədatlar ifadəni qüvvətləndirən, fikrin məntiqi və inandırıcı qurulmasına kömək edən vasitə kimi diqqəti çəkir. Onlar müxtəlif mənalı və çalarlıdır; sual, qüvvətləndirmə, dəqiqləşdirmə, təcrid etmə və s. mənalar baxımından nitqi rəngarəng edən ədatlar bəzən tək, bəzən də digər ədatlarla birlikdə işlənir. Bir neçə ədatın birgə işlənməsi fikri qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır... Bəzən bir cümlədə üç ədat işlənir; məs: *Gör ha nə maraqlıdır?!*” (Abbasova S.V., Seyidova S.M., Məmmədova N.K., Cavadov Ə.H., 2017: 141).

Ədatlar istər müasir dövrümüzdə, istərsə də dilimizin keçdiyi tarixi mərhələlərdə öz məna xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqdadır. Tarixi qrammatika üzrə ciddi mütəxəssis hesab edilən Prof. H. Mirzəzadə ədatların tarixi inkişafını, bu sahədə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini ciddi nəzərdən keçirmiş, xüsusən danışq dilini təmsil edən və bu dilə yaxın olan sənətkarların yaradıcılığında ədatların milli və orijinal xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmışdır (Mirzəzadə, 1990: 210-224).

Belə sənətkarlardan biri də xalq danışq dilinə yaxın bir üslubda yazıb-yaradan, öz təbiiliyi və anlaşılıqlığı ilə diqqəti çəkən əsərlər müəllifi olan M.P.Vaqifdir. Prof.N.Q.Cəfərov Vaqif yaradıcılığının milliliyindən danışarkən yazır: “...M.P. Vaqifin dilində, xalq danışq dilinin

təsiri ilə bir sıra qeyri-ədəbi (qeyri-normativ) ədatlar da geniş işlənir ki, bunlar heç sonrakı dövrlərdə də normativləşmir, ancaq danışq dili üçün təbiidir: *Əzəl özü deyər: di dur gəl bəri; Sən ha mənim öldüyümü eşitdin* və s.” (Cəfərov N.,1995: 90).

Vaqif yaradıcılığında ədatların semantik-qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin emosional-ekspessiv xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaqda mühüm rol oynayır.

Gərək ədatı. Arzu və qeyd şərt mənası bildiren bu ədata və onun yaratdığı məna çalarlarına dair nümunələrə qrammatika kitablarında rast gəlinmir, lakin bu sözün qrammatik mövqeyi və funksiyası onun ədat və ya söz-xəbər (predkativ) mövqeyində çıxış etdiyini göstərir. *Gərək* sözünün bu xüsusiyyətləri haqqında yalnız bir mənbədə məlumat verilir. TQDK-nın (indiki DİM) “Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitində yazılır: “Gərək sözü ədat olduğu halda, bu sözə *ki* ədatını artırmaqla əmələ gələn *gərək ki* modal sözdür... *Gərək* sözü *lazım* mənasında işlənəndə ədat olmayıb söz-xəbər (predkativ) mövqeyində çıxış edir, hətta şəxs şəkilçiləri də qəbul edə bilir” (Azərbaycan dili, 2016: 270).

Vaqif qoşmalarında bu ədat xəbəri arzu şəklili ilə bitən cümlələrdə daha çox işlənir. Məsələn:

Xublar arığından yarımaq olmaz,
İgidin həmdəmi gərək çağ ola (14).

Elə nümunələrə rast gəlinir ki, orada *gərək* ədatı feilin əmr şəklili ilə işlənir və arzu mənasından daha çox, *təkid, diqqəti cəlb etmə* mənalınının yaranmasına xidmət edir. Məsələn:

Adam gərək görsün haqqı arada (28);
Gözəldə gərək xoş səfalar olsun (91).

Gərək sözü şairin yaradıcılığında təkcə ədat kimi yox, həm də peredkativ kimi işlənir. Məsələn:

Sənə Vaqif kimi dərd bilən gərək... (28).

Bəzi hallarda Vaqif bu sözlərdən elə istifadə edir ki, onların hansının ədat, hansının peredkativ olduğunu müəyyənləşdirmək çətinlik törədir, yəni şeirin poetikası qrammatik quruluşu kölgədə qoyur. Məsələn:

Gərəkdir düzələ yol, ara gərək (46).

Vaqifin əsərlərində arzu və qeyd-şərt mənası bildiren bəri, təki, nola ədatları da işlənir. Prof. H. Mirzəzadə *barı//bari* ədatı haqqında yazır: “Fars dilindən alınmış bu söz Azərbaycan və bəzi türk dillərində əmr ədatı kimi işlənərək *heç olmazsa, iktifa* məzmunu bildirir. Türk dili qrammatikalarında ədati-iktifa kimi izah edilmişdir. Müxtəlif dövrlərin ədəbi-bədii materiallarının dilindən aydın surətdə görünür ki, azərbaycanca *heç olmazsa* ifadəsinin sinonimi olan *bari*, məqsəddən asılı olaraq, sərbəst surətdə işlənmişdir” (Mirzəzadə, 1990: 221).

Vaqifin şeirlərinin dilində işlənmə məqamından aydın şəkildə görünür ki, bu ədat *heç olmazsa* ifadəsinin sinonimi kimi işlənir. Məsələn:

Mən ha qaldım həsrət, əlim yetişməz,

Sən get gör cananı bari, şamama (15).

Daha çox danışiq dilinə xas olan nola ədatı, *nə* sual əvəzliyi ilə *olmaq* feilinin qovuşmasından yaranmışdır. Prof. S.Cəfərov mürəkkəb sözlərin sadələşməsi yolu ilə söz artımını leksik yolla söz yaradıcılığının bir üsulu hesab etmişdir;

məsələn: *bilək* və *üzük* sözlərindən *bilərzik*, *dedi* və *qoydu* sözlərindən *dedi-qodu*, *ay kişi* ifadəsindən *əşi* sözünün yaranması (Cəfərov S. 2007:136). Nola da bu yolla əmələ gəlmişdir. Vaqifdə bu söz həm *nola*, həm də *nolur* şəklində işlənməkdədir. Məsələn:

Gecə-gündüz duam budu tarıma,
Nola səni sala bir güzarıma (62);
Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum (69).

Təki ədatı həm tarixən, həm də müasir dövrümüzdə fəal şəkildə işlənməkdədir. Bu söz həm qoşma, həm də ədat kimi işlənir və *tək* sözünün sinonimidir. Prof. H.Mirzəzadə Azərbaycan mənşəli bu ədatın tarixən az işləndiyini və normal surətdə inkişaf etmədiyini qeyd edir: “Arzu mənası bildirmək üçün müasir Azərbaycan dilində, xüsusən şifahi nitqdə işlənən *təki* ədatı XIX əsrə qədər ədəbi-bədii əsərlərin dilində təsadüf edilmədi. Ancaq XIX əsrdə Qasım bəy Zakirdə rast gəldiyimiz bir-iki misalla kifayətləndik: *Tamam aləm viran olsa, qəmim yox. Təki canan mənimlə ittifaq olsun. Təki azad olsun qalan yoldaşlar*” (Mirzəzadə, 1990: 221).

Vaqifdə işlənən *təki* ədatı əsasən feilin əmr şəkli ilə ifadə olunan cümlələrdə işlənir və “ümidli, həsrətli arzu” mənası yaradır. Məsələn:

Xəstə Vaqif ölsə, başına fəda,
Təki olsun sənin canın sağ, gəlin! (79).

Ha ədatı Vaqif yaradıcılığı üçün xarakterik olan bir ədatdır. Həm qüvvətləndirici, həm də əmr ədatı kimi işlənən *ha* ədatı *ki* ədatının sinonimidir və dialekt faktı kimi diqqəti çəkir. Prof. T.İ.Hacıyev Vaqif yaradıcılığının dialektizmindən danışarkən yazır: “Xəlqilik faktı kimi danışiq, tələffüz xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq, klassik poeziya janrlarının dilində, məsələn, Nəsimidə, Xətəidə, Fizulidə müasir dilçilik anlayışında dialektizm yoxdur, ya da çox nadir ola bilər. Ancaq Vaqifdə, ümumiyyətlə, realist ədəbiyyatın dilində fonetik, leksik və morfoloji dialektizmlərə təsadüf olunur; görünür, bu, realist ədəbiyyatın danışığa ifrat yaxınlığı ilə bağlıdır. M.P.Vaqif əslən Qazax mahalındandır, ancaq onun dilində bilavasitə Qazax dialekti faktı cüzidir. Diqqəti çəkən “ki” ədatı məqamında *ha* işlənməsidir. Bu ədatın işlənməsi ancaq əvəzlilərdə müşahidə olunur” (Hacıyev, 2012: 452-453). Məsələn:

Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri! (41).

Ha ədatı qüvvətləndirici ədatlardandır və onun *ki* ədatını əvəz etməsindən danışılır, lakin *ki* ədatından fərqli olaraq, o, sözlərin əvvəlində də işlədilir. Vaqifin dilində belə hala təsadüf edilmir, amma prof. H. Mirzəzadə M. Fizulidən nümunə gətirir: *Mən boylə neçün zəbunu-xarəm, Ha gəldim, əgər günəhkaram* (Mirzəzadə, 1990: 211).

Prof. M.Hüseynzadə *ha* ədatını həm qüvvətləndirici, həm də əmr ədatı kimi təqdim edir.

O, *ha* əmr ədatından danışarkən yazır: “Bu ədat cümləyə təkid, etiraz, təhdid mənalari gətirməklə və əmr cümləsinin sonunda işlənməklə qüvvətləndirici *ha* ədatından fərqlənir. Məsələn: Apar, amma uzağa getmə ha; Ay dədə, qızına yaxşı bax ha” (Hüseynzadə, 2007: 261). Bəzən isə bu ədat emosionallıq və ekpressivlik bildirən ədatların siyahısında verilir və müxtəlif məqamlarda (təəccüb, qəzəb, sevinc, xəbərdarlıq-hədələmə, istehza-kinayə) işlədildiyi göstərilir (Müasir Azərbaycan dili, 1980: 454-455).

Nə ədatı Vaqifin əsərlərində qüvvətləndirici ədat kimi çıxış edir. Elmi qrammatikada bu ədat emosional ekpressivlik bildirən ədatların siyahısında verilir, amma nümunə təqdim olunmur (Müasir Azərbaycan dili, 1980: 453). Məsələn:

Cismin nə nazikdir, gül bədən kimi (16);
Yaranıbdır ya rəb nə xoş saətdə (24);
Mən biçarə nə həvalı sevmişəm (57).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, onların hamısında *nə* ədatı *necə* sözünün sinonimi kimi işlənir, qüvvətləndirmə mənasından başqa, təəssüf, heyrət və sevinc hislərinin də ifadəsinə xidmət edir.

Ki ədatı qüvvətləndirici ədatların siyahısına daxil edilir, *lap* ədatı kimi cümlənin müxtəlif üzvlərinin üzərinə vurğu gətirir və onların ifadə etdiyi mənanı gücləndirir. *Lap* ədatı ilə *ki* ədatının fərqi aid olduqları sözdən əvvəl və ya sonra işlənmələrindən ibarətdir. *Lap* ədatı aid olduğu sözdən əvvəl, *ki* ədatı isə sonra işlənir” (Hüseynzadə, 2007: 250). Tarixi abidələr üzrə müşahidələr göstərir ki, *ki* ədatı tarixən *kim* şəklində işlənmiş, bu formada daha çox fəallıq göstərmişdir. Sonradan *ki* şəklində sabitləşən bu söz hal-hazırda dilimizdə həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənməkdədir. Vaqif yaradıcılığında rast gəldiyimiz nümunələr bunu bir daha təsdiq edir. Məsələn:

Vaqif bir kimsə ki bizdən yaşına,
Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına (22).

Şeirdə hər iki “ki”dən sonra vergül işarəsi qoyulmuşdur. Bu da hər iki sözün bağlayıcı hesab edilməsi ilə bağlıdır. Məsələ ondadır ki, birinci nümunədəki *ki* bağlayıcı deyil, o, tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən bağlayıcı sözün tərkibində işlənən ədatdır, ona görə də ondan sonra vergül qoyulmaz. Sonrakı nümunələr də deyilənləri təsdiq edir, lakin şeirlər yazıya alınarkən “ki” sözünün ədat olduğu nəzərə alınmamışdır (Biz isə nümunələrdə vergüldən istifadə etmədik). Məsələn:

Bir gözəl ki şirin ola binadan,
Yüz il getsə, onun dadı əskilməz (34).

Bəzən *ki* təkcə bir sözə, hətta o, köməkçi nitq hissəsi olsa belə, artırılır və həmin sözün mənasını qüvvətləndirir. Bu zaman fasilə edilmədiyindən vergül işarəsindən istifadə edilmir. Məsələn:

Əbəs-əbəs neyçün qaçırsan məndən,
Mən ki, zalım, adam yeyən deyiləm (55);
Çox görmüşəm siyah zülfü pərişan,

Birinci nümunədə “ki” ədatından sonra qoyulan vergül ədatla yox, xitabla bağlıdır.

Vaqifin dilində *-ca,-cə, elə, dəxi, axır* sözləri də qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. Müasir Azərbaycan dilinin materialları *-ca, -cə* sözünün həm isimdüzəldən və zərfdüzəldən leksik şəkilçi kimi, həm sifətin çoxaltma əlamətini yaradan ədat kimi, həm də qoşma kimi işləndiyini göstərir. Bu söz bu və ya digər nitq hissələrinə, o cümlədən sifətə, saya, zərfə artırılaraq, həmin sözlərin mənasını qüvvətləndirir. Vaqifdə bu şəkilçiləşmiş ədatın saya artırılmasına təsadüf edilir:

Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq (19).

Prof. H. Mirzəzadə ədat kimi işlənən *-ca,-cə* sözünün, əsasən, özündən əvvəl gələn sözün üzərinə vurğu tələb etdiyini qeyd edir. Amma onun Xətai və Vidadidən verdiyi “*Aləmcə* bu işdə minnətim var” və “Bir *pulca* xublar gəlməzmiş vecinə” misallarındakı *-ca, -cə* ədat deyil, qoşmadır (Mirzəzadə, 1990: 215).

İşarə əvəzliyinin qrammatik omonimi olan *elə* ədatı artırıldığı sözün, *eləcə* də ifadənin mənasını qüvvətləndirməklə yanaşı, bəzən fərqləndirici məzmun da daşıyır. Məs:

Qaldım *elə* peşman-peşman evində (22);

Sən *elə* gözəlsən binadan, Pəri! (41).

İkinci nümunədə işlənən ədat ifadənin məzmununa fərqləndirmə, ayırma çaları gətirir.

Prof. H.Mirzəzadə abidələrimizdə işlənən *dəxi* sözünün iki mənada — iştirak məzmunu bildirən *- da,-də*-nin və ifadəyə qüvvət verən *artıq* ədatının sinonimi kimi işləndiyini göstərir (Mirzəzadə, 1990: 212-213). Vaqifin şeirlərində işlənən *dəxi* ədatı hər iki mənada işlənir; məs.:

Dəxi əzəlkitek sən görən deyil (56);

Vaqif *dəxi* sənə qəzəl deyici (69).

İkinci nümunədə *dəxi* ədatı *da, də* sözünün sinonimi kimi işlənir; fikrimizcə, bu zaman o, ədat kimi deyil, bağlayıcıdır. Birinci nümunədə isə *dəxi* sözü *daha* ədatının funksiyasını yerinə yetirir.

Vaqifin dilində işlənən *axır* müasir *axı* ədatının ilkin forması kimi qələmə verilir, amma birinci forma öz leksik mənasını tamamilə itirməmiş, “axır”, “axırda”, “nəticədə”, “sonda” məzmununu saxlamaqdadır. Məsələn:

Gah göstərdin, gah gizlətdin yanağı,

Axır məni dərdə saldın, al etdin (90).

Bəndin son iki misrasında işlənən *axır* sözünün “axırda” yox, “axır”, “axır ki” mənalarında işlənir.

Qəribə də olsa, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bu ədat *axı* şəklində, sonrakı yazılı dil abidələrində (Nəsimi, Kişvəri, Qövsi Təbrizi, Vaqif) *axır* şəklində işlənmişdir. Prof. H.Mirzəzadə bunu belə izah edir: “Müasir ədəbi dilimizdə az-çox bu forma (*axır* — S.Seyidova) işlənmişdir. Lakin canlı danışq dilinin təsiri nəticəsində üstünlük *axı*-ya verilir” (Mirzəzadə, 1990: 212). Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *axı* variantına üstünlük

verilməsi dastanın canlı danışiq dilinə yaxınlığı ilə bağlıdır.

Təsdiq və inkar ədatlarından Vaqifin dilində *heç*, *haşa* və *hərgiz* ədatları işlənir. “Bütün dövrlərin dilində öz həyatiliyini mühafizə etmiş” (prof. H.Mirzəzadə) *hiç// heç* ədatı şairin şeirlərində müstəqil şəkildə işlənərkəndir. Məs:

Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə... (18);
Gecə-gündüz heç fəryadı əksilməz (34);
Sözün heç ayrılmaz mənim sözümdən (58).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu ədatın mövqeyi müasir dilimizdən fərqlənir. Hərgiz ədatı fars mənşəlidir, “heç vaxt”, “heç zaman” mənalarında işlənir:

Avçısı olmuşam səntək maralın,
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın (41).

Prof. H.Mirzəzadə Vaqifin dilində *haşa* sözünün də işləndiyini göstərir: “Bəzən inkarlıq məzmununu şiddətləndirmək üçün *heç* sözündən başqa, *haşa*, *haşa ki* sözləri də işlənir. Buna XV-XVI əsrlərin ədəbi-bədii dilində təsadüf edilir; məs: *Sitəm etməgilə haşa ki, könül usana səndən* (Nəsimi). Bu sözə Füzulidə nisbətən çox yer verilmişdir; məs.: *Haşa ki, bu mürği-tiz rəftar, Azad ola mən qalım giriftar*. XVIII əsrdə isə Vaqifin dilində işlənmişdir: *Bəndiüvanın olmamış haşa yanından mən gedəm*” (Mirzəzadə, 1990: 222).

Vaqifin dilində işlənən sual ədatları bunlardır: -mı, -mi, -mu, -mü, məgər, bəs və yoxsa.

Qədim yazılı abidələrin, eləcə də Vaqifin dilində bu ədatın *-mi* variantından istifadə edilir. Məs:

Badi-səba, bir xəbər ver könlümə,
Görüm o yanağı lalə gəlirmi? (44);
Adam məgər bir insafa gəlməzmi? (45).

Nümunələrin birində sual məzmunu həm *-mi*, həm də *məgər* ədatı ilə yaranmışdır. “Azərbaycan dilində sual məzmunu intonasiya və sual əvəzlilikləri ilə verildiyi üçün bir çox yazılarda *mi* ədatı işlənmişdir. Bu xüsusiyyəti xüsusilə XVII-XVIII əsrlərin yazılarında daha çox müşahidə etmək olur. Nəsr əsərlərinin dili də bu cəhətdən fərqlənir. Bədii əsərlərin dilində *mi* ədatından ən çox qrammatik suallardan ötrü deyil, bədii suallardan ötrü istifadə edilmişdir” (Mirzəzadə, 1990: 218).

Məgər ədatı Vaqifin dilində həm *məgər*, həm də *məgər ki* şəklində işlənir. Bu ədat qrammatik sual mənası yaratmaqdan çox, “təəccüb”, “heyrət” mənalarının yaranmasına xidmət edir, bədii sual məqamında da çıxış edir. Misallar:

Göydən yerə enmiş mələkdir məgər,
Yoxsa insan olmaz belə surətdə (24).

Birinci nümunədə işlənən *məgər* sözü sual mənası yox, “təəccüb”, “heyrət” mənası yaradır; ikinci komponentdəki *yoxsa* sözü komponentlər arasında qarşılaşdırma yaradır. Prof. M.Hüseynzadə *yoxsa* sözünü qarşılaşdırma bildirən tabesizlik bağlayıcılarının siyahısına daxil edir və yazır: “Yoxsa bağlayıcısı cümlədə şərtlə qarşılaşdırma mənasının yaranmasına kömək

edir. Özündən əvvəlki cümlənin icrasında şərt anlayışı yaradır... *Yoxsa* bağlayıcısı bəzi hallarda *yaxud* bağlayıcısının sinonimi kimi işlənir” (Hüseynzadə, 2007: 234).

Vaqifin dilində əmr ədatlarından qoy, qoyma, gəl, görün sözlərinə daha çox təsadüf edilir; bunlar mətn daxilində həm əmr, həm də xahiş mənası yaradır. Məsələn:

Gəl çəkilək bir kənara, Fatimə! (32);
Gəl oyna, əlinə kələğay dola... (80);
Sən gəl xilas eylə bizi bu qəmdən... (95).

Qoy ədatı həm təsdiq, həm də inkar şəklində (qoyma ki) işlənir; bu zaman həmin ədat əmr mənasından çox, “xahiş”, “icazə” məzmunu ifadə edir. Məsələn:

Qoy doyunca baxsın, etsin tamaşa... (69);
Qoyma ki tökülsün ayağa zülfün (92).

İkinci nümunədəki “ki” ədatı əmr mənasına qüvvətləndirmə məzmunu da əlavə edir (Mətnə “ki”dən sonra vergül qoyulmuşdur. Bizcə, bu işarənin qoyulması yanlışdır, çünki *ki* həmin mövqedə bağlayıcı yox, ədatdır).

Görüm sözünün işləndiyi bu nümunəni isə müxtəlif cür şərh etmək olar:

Görüm, sən nədən oldu əyər... (72).

Buradakı “görüm” sözü həm ədat, həm də müstəqil mənalı söz kimi düşünülə bilər; leksik mənanın saxlanmasına səbəb, sözün ədat kimi mövqeyinin zəifləməsi cümlənin xəbərinin əmr şəklində deyil, xəbər şəklində olması ilə bağlıdır.

Prof. H.Mirzəzadə *məhdudlaşdırıcı ədatlardan* danışarkən yazır: “Ədəbi-bədii əsərlərin dilini tarixən izlədiyimiz zaman məlum olur ki, belə ədatların bir qismi zaman keçdikdə tərki olub getmiş, bir qismi olduğu kimi indi də işlənir, bir qismi isə sonralar aktivləşmişdir” (Mirzəzadə, 1990: 215). Vaqifin dilində işlənən ancaq ədatına dair aşağıdakı nümunə verilir:

Olsa yüz üzü gül, girməz eynimə,
Mən ancaq bir gülüzərə aşıqəm (54).

Bu nümunə üç komponentlidir, birinci misra prepozitiv şərt budaq cümləsidir; üçüncü komponentdəki *ancaq* ədatı məhdudlaşdırma məzmunu ilə yanaşı, bütöv mətnə qarşılaşdırma mənası yaradır.

Şairin xalq dilinin gözəlliklərinə söykənən əsərlərində ədatlar bədii vasitə rolunu oynayır, məcazlaşır, onları mətnə çıxarmaq şeirin bədii gözəlliyini pozur. Bu da bir fakt olaraq qalır ki, Vaqif dilində qrammatika “acizləşir”, bədii sözün istəyinə tabe olur. Şair həm ədəbi dilin, həm də mənsub olduğu dialektin təsiri altında oxucu ilə elə ünsiyyətə girir ki, cümlənin qrammatik quruluşu, məlum olan standartlar yaddan çıxır. A.Dadaşzadə Vaqifin dilində xalq dilindən istifadə barədə danışarkən yazır: “Bütün bu sözlər və ifadələr o qədər təbii, o qədər dəqiq və yerində işədilmişdir ki, canlı söhbəti xatırladır. Eyni zamanda, bu söz və ifadələr şeirə üzvi şəkildə daxil olduğu üçün yabançı ünsür təsiri bağışlamır” (Dadaşzadə, 1966:143).

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə araşdırmaçı etibarlı mənbələrə istinadən problemi elmi-nəzəri cəhətdən öyrənir, Vaqif şeirlərində işlənən ədatları ayrı-ayrı yazılı abidələrdə işlənən

sözlərlə müqayisə edir, məsələyə həm tarixi qrammatika, həm də müasir dilçilik baxımından yanaşır. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, Vaqif həm klassik ədəbiyyat, həm də xalq şeiri üslubunda yaradılan böyük Azərbaycan ədəbiyyatının layiqli davamçısı və eyni zamanda, yaradıcılarından biridir. Bu da məqalənin aktuallığını bir daha təsdiqləyir

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə Vaqifin şeirlərində işlənən və müxtəlif mənə qruplarına daxil olan ədatların semantik-qrammatik xüsusiyyətləri, şairin şeirlərində onların yaratdıqları müxtəlif mənə çalarları sənətkarın şeirlərindən gətirilən nümunələrlə möhkəmləndirilir. Bir çox misra və beytlərin bədii-estetik gücü, onların potensialı üzə çıxarılır və marağa səbəb olur. Məqalə müəllifi Vaqif şeirinin məntiqiliyinin və emosionallığının meydana çıxmasında başqa poetik vasitələrlə yanaşı, ədatların da mühüm rol oynadığı qənaətinə gəlir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili (dərs vəsaiti). Bakı: TQDK nəşri, 2016.
2. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2017.
3. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə (leksika). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
5. Dadaşzadə A. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, EA nəşri, 1966.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə). Bakı, “Elm”, 2012.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə (morfologiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (dərslik). Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990.
9. Müasir Azərbaycan dili, II cild (morfologiya). Bakı: Elm, 1980.
10. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Azərənəşr. 1971.
11. M.P.Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.

C. Сеидова

Частицы как одно из основных средств построения логической речи (на материале гошма М.П.Вагифа)

Резюме

В статье на основе материалов гошма М. Вагифа рассматривается роль частиц как одного из основных средств в логическом построении литературного образа, на основе примеров из произведений поэта анализируются эмоционально-экспрессивные особенности, созданные этой вспомогательной части речи. Жемчужины поэзии Вагифа, творчество которого основывается на живом народном языке, восхищают читателя, а грамматические особенности «растворяются» в художественной образности «живого слова», покоряя сердца поклонников.

Исследователь изучает проблему в научно-теоретическом аспекте, опираясь на достоверные источники, сравнивает частицы в поэзии Вагифа со словами из других письменных памятников, рассматривая вопрос как с точки зрения исторической грамматики, так и современной лингвистики. В результате анализа было установлено, что Вагиф является достойным преемником и в то же время одним из создателей великой азербайджанской литературы, причем как ее классических форм, так и народной поэзии.

Семантико-грамматические особенности частиц, имеющих различные смысловые оттенки и значения в поэзии Вагифа, подкреплены примерами из стихотворений поэта. Здесь также в полной мере раскрываются потенциал и художественно-эстетическая сила многих стихов и бейтов поэта, вызывая интерес исследователей. Автор статьи приходит к выводу, что, наряду с другими поэтическими средствами, частица играет важную роль в построении логичности и эмоциональности поэзии Вагифа.

S. Seyidova

Particles as one of the basic means of building logical Speech (on the material of M.P.Vagif's goshma)

Summary

In the article, on the basis of the materials of M.Vagif's goshma (form of the folk poetry), the role of particles as one of the main means in the logical building of the literary image is considered, on the basis of examples from the poet's works, emotional-expressive features created by this auxiliary part of speech are analyzed. The pearls of Vagif's poetry, whose creativity is based on a living folk language, delight the reader, and the grammatical features "dissolve" in the artistic imagery of the "living word", conquering the hearts of fans.

The researcher studies the problem in a scientific-theoretical aspect, relying on reliable sources, compares particles in Vagif's poetry with words from other written monuments, examining the issue both from the point of view of historical grammar and modern linguistics. As a result of the analysis, it was summered that Vagif is a worthy successor and at the same time one of the founders of the great Azerbaijani literature, both of its classical forms and of folk poetry.

The semantic and grammatical features of particles with different semantic shades and meanings in Vagif's poetry are supported by examples from poems of the poet. It also fully reveals the potential and artistic and aesthetic power of many poems and baits of the poet, evoking the interest of researchers. The author of the article comes to the conclusion that, along with other poetic means, the particle plays an important role in building the logic and emotionality of Vagif's poetry.

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2019